

Z. ZINKEVIČIUS

MINTYS PASIRODŽIUS LIETUVIŲ KALBOS ATLASO I TOMUI

Lingvistinio atlaso išleidimas — reikšmingas įvykis bet kurios kalbos tyrinėjimo istorijoje. Lietuvių kalbos atlaso sudarymo darbai buvo pradėti 1950 m. Per maždaug du dešimtmečius Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Lietuvių kalbos ir literatūros instituto darbuotojai, padedami respublikos aukštųjų mokyklų dėstytojų ir studentų, sistemingai rinko iš numatytų punktų (jų per 700) atlasui duomenis, sudarė didžiulę kartoteką (apie 700 000 lapelių), kuri toliau buvo ir tebėra pildoma bei tikslinama. Nuo 1968 m. pradėta sukauptus kalbinius duomenis kartografuoti. Ir štai 1977 m. pradėjo rodytis šio didžiulio darbo rezultatai: išleistas pirmasis atlaso tomas, skirtas leksikai¹. Jį sudaro 120 žemėlapių rinkinys ir išsamių komentarų knyga. Dalis žemėlapių nevienatemiai, todėl iš viso juose parodoma apie 190 realių pavadinimų geografija. Be to, komentaruose aptarti dar apie 65 realių pavadinimai. Sprendžiant iš alfabetinio registro, iš viso pavadinimų (žodžių), apie kuriuos šiame tome pateikiama vienokių ar kitokių duomenų, yra daugiau negu 8000. Taigi šis atlaso tomas skaitytojui duoda nepaprastai daug lingvogeografinės ir kitokios informacijos. Tai — neišsenkamas šaltinis ne tik kalbiniam, bet ir etnografiniam, istoriniam bei kitokiems tyrinėjimams.

Pavarčius atlaso žemėlapius ir paskaičius komentarus, kyla daug naujų minčių, atsiveria naujos tyrinėjimo perspektyvos. Šiame straipsnyje norima pareikšti vieną kitą tokią mintį, anaipol nesiekiant pateikti kokio išsamesnio tyrinėjimo.

Leksika — judriausia kalbos sritis. Žodžiai gali būti vienos tarmės perduodami kitai. Dalis žodyno ilgainiui išnyksta kartu su atitinkamomis realijomis, kitus žodžius pakeičia nauji dariniai. Antai, sprendžiant iš senųjų raštų, žodis *kéltuva* 'galvijus, gyvulys' XVI—XVII a. buvo vartojamas tiek rytų (K. Sirvydas), tiek vidurio (M. Petkevičius), tiek ir vakarų (J. Bretkūnas, M. Mažvydas) Lietuvoje. Dabar šį žodį galima išgirsti tik rytų Lietuvoje maždaug iki Labanoro, Giedraičių, Daugų linijos. Kitur jis išnyko, buvo pakeistas kitais žodžiais. Dar labiau išnyko artimos šiam žodžiui reikšmės senovinis daiktavardis *pēkus* 'gyvuliai, banda', šiandien užfiksuotas tik Zietelos šnektoje (Baltarusijos TSR) ir apie Švenčionis (čia retas, pasenęs), o anuomet vartotas visoje ar beveik visoje Lietuvoje (turimas, pvz., M. Mažvydo, J. Bretkūno, M. Daukšos, B. Chilinskio, K. Sirvydo raštuose). Kartais išlieka tik tam tikra sustabarėjusi kurio žodžio forma, jo reliktas. Pvz., žemaičių tebe-

¹ Lietuvių kalbos atlasas, t. I. Leksika. V., „Mokslas“, 1977. Autoriai: E. Grinaveckienė, A. Jonaitytė, J. Lipskienė, K. Morkūnas, M. Razmukaitė, B. Vanagienė, A. Vidugiris. Redakcinė kolegija: E. Grinaveckienė, A. Jonaitytė, K. Morkūnas (atsak. redaktorius), A. Vidugiris, Z. Zinkevičius.

vartojamo veiksmazodžio *pýti* 'tilžti, šlapti; atleisti pieną' liekana turima Mūšos upyno šnektų burtažodyje *pijo*².

Esant tokiai padėčiai, sunku tikėtis, kad atlaso I tomo žemėlapiuose nurodyti atskirų žodžių paplitimo arealai sutaptų su tarmių plotais. Vis dėlto tokių sutapimų vienur kitur pasitaiko. Daugiausia atskirų žodžių paplitimas sutampa ar beveik sutampa su Klaipėdos krašto, tiek žemaičių, tiek aukštaičių, tarmės riba, pvz., *kiēmas* 'kaimas' (žml. Nr. 9), *skūnià* 'javų kraunamas trobesys' (Nr. 14), *týrė* 'košė' (Nr. 30), *stagùtė* / *stùgė* 'arklas' (Nr. 45), germanizmai *špýkeris* 'klėtis' (Nr. 11), *lėmbuomas* / *lāmbomas* / *lāngbuomis* ir kt. 'vežimo pertrauktis' (Nr. 35), *rīnkis* / *riñkis* 'dalgio įtvaras' (Nr. 53), *geřmolė* 'morka' (Nr. 89) ir kt. Ir tai suprantama, turint galvoje penkių šimtmečių senumo valstybinę sieną, skyrusią šį kraštą nuo likusios Lietuvos.

Net sutapimų su svarbiausių lietuvių kalbos tarmių – aukštaičių ir žemaičių – riba nedaug. Nurodytinai, pvz., žodžių *jáuja* / *jáujė* / *jáujas* 'javų kraunamas trobesys' (Nr. 14) ir *aulỹs* 'avilys' (Nr. 100) paplitimas tik žemaičių tarmėje.

Pažymėtina, kad ir tipiškų „žemaitiškų“ realių (pvz., *kastinỹs*, *kāstīnis* 'toks valgis' Nr. 30) paplitimas ne visur sutampa su žemaičių tarmės riba. Priežasčių čia, žinoma, galėjo būti įvairių: ilgainiui kito šių tarmių riba (pietryčiuose ir dabar žemaičiai sparčiai aukštaitėja), paribys galėjo išnykti ar išplisti atskiros realijos, galėjo, pagaliau, ir iš seno arealai nesutapti su tarmės riba. Taigi, matyt, veikė tiek lingvistiniai, tiek etnografiniai faktoriai, kuriuos nušviesti svarbu ir kalbininkams, ir etnografams.

Pastebėtas atskirų žodžių arealo sutapimas su pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių riba (pagal senąją tarmių skirstymą: vakarinių ir rytinių dzūkų), pvz., *dañgtis* / *pūnė* 'tvartas' (Nr. 13). Pabrėžtina, kad šias tarmes skirianti *an* > *un* izofona pasižymi senumu³, taigi tokie sutapimai gali būti reikšmingi istorinei dialektologijai ir apskritai kalbos istorijai.

Žemėlapiuose yra nemaža duomenų, reikšmingų mūsų bendrinės kalbos kūrimosi istorijai nušviesti. Antai iš žemėlapių matyti, jog bendrinėje kalboje vartojame nemaža tokių žodžių, kurių bendrinės kalbos pagrindu laikoma vakarų aukštaičių tarmės pietinė dalis (kauniškiai) neturi, pvz., *trobà* (Nr. 2), *kibiras* (Nr. 21), vežimo *grāžulas* (Nr. 36), vežimo *gařdys* (Nr. 39), rato *įvorė* (Nr. 40), rato *stipinas* (Nr. 41), *rātlankis* (Nr. 42), arklo ar plūgo *verstuvė* (Nr. 46), ratelio *skriemulỹs* (*skri-dinỹs*; Nr. 63), *mentūris* (Nr. 71), *sėtinỹs* (Nr. 89), javų *gubà* (Nr. 109), duonos *papėntis* (Nr. 112) ir kt. Vietoj šių žodžių čia vartojami germanizmai ir slavizmai, pvz., *stubà* 'troba', *viėdras* 'kibiras', *dyselỹs* 'gražulas', *kripės* arba *drobỹnos* 'gardys', *būkšas* arba *bukšvà*, *buksvà* 'įvorė', *špýkis* 'stipinas', *stūkas* 'toks ratlankis', *palyčià* 'verstuvė', *stričkė* arba *tricas* 'skriemulys', *gr(i)ùckas* arba *kr(i)ùckas* 'sėtinys', *mañdelis* / *mandelỹs* 'guba', kartais ir kiti lietuviški žodžiai ar hibridai, pvz., *žiaunė* 'papentis', *kryžiokėlis* 'menturis' ir kt.

² Mokyt. J. Šliavo duomenimis, Žeimėlio apylinkėse per Jonines burtininkės vaikščiodavo po laukus su milžtuvėmis rankose, braukdavo nuo žolės rasą į savo milžtuves ir sakydavo *pijo*, *karvùte*, *pijo* (> *pí.jò karvù.te pí.jò*), taip nutraukdamos nuo karvės pieną.

³ Z. Zinkevičius. Dėl lietuvių kalbos tautosilabinių *an* tipo junginių pirmojo dėmens siaurėjimo. – „Baltistica“. I priedas, p. 228; to paties aut. Dar dėl *an* tipo junginių siaurėjimo. – „Baltistica“, t. XII (2), p. 143.

Atskirais atvejais pietiniai vakarų aukštaičiai neturi bendrinėje kalboje vartojamo žodžio todėl, kad čia trūksta atitinkamos realijos, pvz., *priepirtis* (Nr. 17), *plaūtas* (Nr. 18), *šustinis* 'toks valgis' (Nr. 30) ir kt.

Bendrinėje kalboje vartojamus žodžius visais šiais atvejais dažniausiai randame kitose tarmėse, pvz., *tróbą* vartoja žemaičiai ir dalis pietų aukštaičių, *kibirą* – Klaipėdos krašto senieji gyventojai, vežimo *gardis* – žemaičiai, rato *stipiną* – rytų ir pietų aukštaičiai, *rātlankį* – rytų aukštaičiai ir jų kaimynai, arklą ar plūgo *veřstuvę* – žemaičiai, dalis rytų aukštaičių ir kt., *skriemulį* – rytų aukštaičių panevėžiškių šiaurinė dalis (*skridinį* – šiauriniai šiauliškiai), *mentūrį* – rytų aukštaičiai kupiškėnai ir jų kaimynai, *sėtinį* – žemaičiai, javų *gubą* – rytų aukštaičiai, šiauriniai šiauliškiai ir žemaičių pakraštys, duonos *papėntį* – žemaičiai ir Klaipėdos krašto aukštaičiai, *priepirtį* ir *plaūtą* – šiaurinės tiek žemaičių, tiek aukštaičių šnektos, *šustinį* – rytų aukštaičiai ir jų kaimynai.

Kai kurių tokių žodžių dabar lietuvių kalbos tarmėse, atrodo, iš viso nėra. Antai *grāžulą* atlaso medžiagos rinkėjai užfiksavo tik vieninteliame punkte Nr. 605 (= Ketūrvalkiai, Vilkaviškio raj.), bet tai gali būti ne tarmės žodis, nes ir akademinis žodynas šį žodį pateikia tik iš raštų (LKŽ, t. III, p. 544). Žodžio *įvorė* rinkėjai visai neužfiksavo, o akademinis žodynas jį pateikia (kaip technikos terminą) tik iš Dabartinės lietuvių kalbos žodyno 1954 m. laidos (LKŽ, t. IV, p. 280).

Išaiškinti, kokiais keliais ir kaip šie ir kiti žodžiai pateko į bendrinę kalbą – ateities tyrinėtojų uždavinys, kurį įvykdžius paaiškės ne viena mūsų bendrinės kalbos kūrimosi istorijos paslaptis. Reikia konstatuoti, kad lietuvių kalbos tyrinėtojai iki šiol daugiausia dėmesio kreipė į žodžių etimologijos, o ne į jų istorijos tyrinėjimus. Istorinį bendrinės kalbos žodyną rengėsi rašyti A. Salys (apie tai jis pats pasakojo, lankydamasis Lietuvoje 1969 m.), deja, miręs 1972 m. Reikia tikėtis, kad atlasė sukaupiti gausūs duomenys paskatins kalbininkus imtis šio reikalingo ir perspektyvaus darbo.

Atlaso žemėlapiuose sukaupta daug duomenų lietuvių kalbos skolinių, ypač slavizmų, istorijai.

Skolinių paplitimo geografija iki šiol beveik netyrinėta. Iš žemėlapių matyti, kad lietuvių tarmėse slavizmų daugėja, einant iš vakarų į rytus, ypač į pietryčius. Apytikriai skaičiuojant, slavizmai vakarų (t. y. Klaipėdos krašto) žemaičių plote sudaro tik apie 3% atlaso žemėlapiuose pateikiamos šios tarmės leksikos. Panaši padėtis (3,5%) ir Klaipėdos krašto aukštaitiškoje dalyje. Šiaurės žemaičių kretingiškių tarmėje slavizmų jau gerokai daugiau, apie 10%. Dar truputį daugiau telšiškių plote – apie 13%. Panaši padėtis ir pietų žemaičių (varniškių bei raseiniškių) plotuose, tik paaukštaitijyje gerokai daugiau, apie 18–19%. Vakarų aukštaičiai slavizmų vartoja maždaug tiek, kiek daugumas žemaičių (12–13%), tačiau rytinėje dalyje čia slavizmų procentas daug didesnis (net 23%), o šiauliškių ploto pietryčiuose pašoka iki 30%. Rytų aukštaičių tarmėje slavizmai svyruoja tarp 16% ir 40%: mažiausiai ploto šiaurės vakaruose (16–18%), daugiausia pietryčiuose, ypač rytinėje uteniškių dalyje (25%), širvintiškių (33%) ir vilniškių (37–40%) tarmėse. Pietų aukštaičiai slavizmų vartoja nuo 33% (šiaurės vakaruose) iki 43% (pietryčiuose).

Šie duomenys lyg ir rodytų, kad slavizmai yra natūralios kalbinės įtakos, silpnėjančios einant iš rytų bei pietryčių į vakarus, rezultatas. Tačiau taip manyti neleidžia daugelio konkrečių slavizmų paplitimo arealai: jie dažnai sudaro salas vi-

same lietuvių kalbos plote, neretai turimi vien tik vakaruose (kurių rytuose ar pietryčiuose visai nėra), kur tiesioginė kaimynų slavų kalbų įtaka būtų neįmanoma.

Ypač tai būdinga lenkiškos kilmės skoliniais. Antai žodį *añtrius* / *eñtri(u)s* / *iñtri(u)s* 'kuilys' (plg. lenk. *wnętr*, *wnęter* 'kastruotas patinas') turi tik vakarų aukštaičių šiauliškių šiaurinė dalis ir jos artimesni kaimynai – pakraštėlis žemaičių ir šiaurinių panevėžiškių, taigi, toli nuo lenkų kalbos ploto (Nr. 75). Nėra jokių duomenų, kad ši polonizmą anksčiau būtų vartojusios kitos lietuvių tarmės, esančios tarp nurodyto arealo ir lenkų kalbos ploto pakraščių. Tas pat pasakytina dėl skolinių (*v*) *ōrčikas* 'vežimo branktas' (Nr. 36), *plōzas* 'linų galvenų braukimo ir kūlimo įrankis' (Nr. 58), *siē(d)nius* 'priemenė' (Nr. 5), kuriuos turi žemaičiai, bet neturi arčiau etnografinės Lenkijos esantys aukštaičiai. Dar plg. kai kurių ratelio (pvz., *klāpčius* ir kt. Nr. 61, *rēgelis* Nr. 62), staklių (pvz., *strīcai*, *strīčai*, *strīčkos* ir kt. Nr. 66) dalių pavadinimus, kurių arealai taip pat nesiekia lenkų kalbos (resp. sulenkėjusių lietuvių) ploto.

Šie ir nemaža kitų tokios rūšies pavyzdžių rodo, kad į lietuvių kaimiečių kalbą daugelis polonizmo pateko ne tiesiog iš lenkų kalbos, vartojamos etnografinėje Lenkijoje, bet iš jos atneštinio varianto, vartoto sulenkėjusių lietuvių dvarininkų ir šiaip inteligentijos pačioje Lietuvoje („polszczyzna litewska“).

Skoliniai labiausiai plinta bilingvizmo sąlygomis. Tačiau, pvz., žemaičių tarmės plote tikro masių bilingvizmo niekuomet nėra buvę. Kaimiečiai čia nebuvo sulenkėję. Lenkėjo tik šio krašto dvarininkai ir inteligentija. Taigi polonizmai plito iš jų kalbos.

Kiek kitaip yra su rytų slavų kalbų kilmės skoliniais lietuvių tarmėse. Jų arealai dažniau siekia baltarusių kalbos plotą. Tačiau ir čia pasitaiko atvejų, kai atskirų skolinių paplitimo arealai sudaro salas, toliau ar arčiau nutolusias nuo baltarusių kalbos ploto pakraščių ir jų visai nesiekiančias, pvz., statinių tvorų pavadinimai *garādų*, *kaladnŷkų*, *kazilų* tvora (Nr. 19). Gal tokiais atvejais tam tikrą vaidmenį bus suvaidinusi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštinėse vartota slavų kanceliarinė kalba?

Visi šie ir panašūs klausimai negali nekelti lingvistų susidomėjimo, skatina tolesnes įvairiapusiškas slavizmų lietuvių kalboje studijas.

Iš žemėlapių matyti, kad germanizmų, atvirkščiai, daugiausia vakarų Lietuvoje, ypač Klaipėdos krašte, kur jie (paprastai vokiečių kalbos skoliniai) sudaro net 18–23% visos žemėlapiuose pateikiamos tarminės leksikos. Šiaurės ir pietų žemaičių plote jų mažiau, apie 4% (rytuose) – 10% (vakaruose). Tas pat pasakytina dėl vakarų aukštaičių, kurių rytinėje dalyje tėra apie 3%, o vakarinėje vietomis net 11%. Kitose mūsų tarmėse germanizmų visai nedaug, svyruoja nuo 0,5% (rytuose, pietryčiuose) iki 3% – vietomis šiaurėje prie Latvijos, kur, beje, dalis jų gali būti gauta per latvių kalbą. Salų lietuvių kalbos ploto viduje germanizmai paprastai nesudaro.

Toks germanizmų paplitimas rodo, kad daugumas jų yra natūralių kalbinių kontaktų rezultatas. Bet ir čia pasitaiko išimčių. Antai keistokai atrodo vokiečių kilmės žodžio *ruñkelis* paplitimas (nusėtas šalia kitų tos realijos pavadinimų po visą Lietuvą, žr. žml. Nr. 88), liudijęs jo atsiradimą tarmėse buvus kitoki, t. y. ši žodį išplitus palyginti neseniai per bendrinę kalbą bei raštus.

Latvių kalbos skolinių lietuvių tarmėse palyginti visai nedaug. Iš žemėlapių matyti, kad kiek daugiau jų yra vietomis pasienyje prie Latvijos (iki 6%) ir Klaipėdos krašte (apie 2%; gali būti gauti iš „kuršininkų“), kitur jų bemaž visai nėra.

Ne tik skolinių, bet ir žemėlapiuose pateikiamų senų lietuviškų veldinių paplitimas, jo konfiguracija kelia įvairių istorinio pobūdžio problemų. Pvz., pažvelkime į *balañdzio* / *karvėlio* arealus (Nr. 76). Jų sandūroje abi izoglosos, labai vingiuodamos⁴, tai nutoldamos, tai suartėdamos, eina maždaug žemaičių—aukštaičių riba. Tačiau iš komentarų patiriame, kad mažiau *karvėlis*, daugiau *balañdis* pasitaiko ir už savo arealo ribų, o keturiuose Vilkaviškio rajono punktuose, būtent, 582a (= Kybártai, Lygumų apyl.), 603 (= Pajevonỹs), 620 (= Vištýtis) ir 621 (= Gražiškiai) *balandžiù* vadinamas tik laukinis karvelis. Šis faktas, kaip ir gausūs *Balañd-* kamieno vietovardžiai (*Balañdziai*, *Balandėliai*, *Balañdiškis*...) ir pavardės *karvėlio* areale, patvirtina P. Ruigio, G. Milkaus ir kitų žodynų liudijimą, kad seniau lietuviai *balandžiù* vadino laukinį, o *karveliù* — naminį paukštį.

Balañdzio / *karvėlio* pavyzdys rodo, kad ir kai kurie kiti analogiški dubletai gali būti atsiradę, ilgainiui atskiruose plotuose išigalėjus skirtingoms artimos reikšmės leksemoms, plg. *klėtis* / *sviřnas*, *kúgis* / *stírta*, *tvártas* / *pūnė* ir kt. Tai ypač svarbu, tyrinėjant lietuvių kalbos (ir apskritai baltų) žodžių skolinimą lenkams ir kitiems slavams. Pvz., lietuvių žodžio *stírta*, patekusio į lenkų, baltarusių, ukrainiečių ir rusų kalbų tarmes (plg. lenk. *styrta*, brus. *skipma*, *skipda*, ukr. *скупма*, rus. *стырма* ir kt.), arealas nuo slavų kalbų ploto dabar atskirtas *kúgio* ploto dalies, tačiau žemėlapiu (Nr. 110) komentaruose pateikti duomenys (sporadiškai *stírta* užfiksuota ir kitur, toli nuo ištisinio arealo, net Žemaičiuose ir Šalčininkų rajone) rodo, kad seniau šis žodis buvo vartojamas daug plačiau, taigi jį turėjo ir tie lietuviai rytuose, kurie betarpiškai kontaktavo su slavais.

Visų problemų ir minčių, kurios kyla vartant I atlaso tomo žemėlapius ir skaitant komentarus, išdėstyti nedidelės apimties straipsnyje neįmanoma. Jų daug ir ne viskas gali būti trumpai aptarta. Milžiniškas informacijos kiekis, kruopščiai dialektologų sukauptas I atlaso tome (tikėsimės, kad tos informacijos nemažės ir kituose tomuose), be abejo, darys nemažą įtaką tolesniam lietuvių kalbos tyrinėjimui bei lituanistikos, kaip mokslinės disciplinos, raidai. Šiuo straipsniu norėta atkreipti tyrinėtojų dėmesį tik į vieną kitą ryškesnę detalę, iškelti kai kurias akivaizdesnes problemas.

⁴ Panašių labai vingiuotų izoglosų atskiruose žemėlapiuose yra ir daugiau. Greičiausiai tais atvejais iš tikrųjų plačiu ruožu yra vartojamos (arba bent žinomos) abi leksemos, tik atlaso medžiagos rinkėjai užrašė vieną kurią iš jų (paprastai dažnesnę).